

Ανιχνεύοντας το λόγο των γυναικών: από τη Σαπφώ και την Άννα Κομνηνή στην Κική Δημουλά¹

Αριστοτέλης Αλ. Παπαγεωργίου
Φιλολόγος

Η θέση των γυναικών δε δείχνει μόνο σε ποια κατάσταση βρίσκεται η μισή ανθρωπότητα. Στερεί εκείνο το τμήμα της που είναι το «άλας της γης» από τους φυσικούς του συμμάχους στον αγώνα, για να οικοδομήσει έναν καλύτερο κόσμο. Η απέραντη εφεδρεία ικανοτήτων, υπαπόληξη και ενεργητικότητας του γυναικείου πληθυσμού μένει ανεκμετάλλευτη και πηγαίνει χαμένη, γενιά τη γενιά. Στο μέτρο που οι γυναίκες γίνονται αντικείμενο ειδικής εκμετάλλευσης, που παραμερίζονται, που υποτάσσονται, ενισχύουν όλες τις τάσεις προς την ακινησία και τραβούν την κοινωνία προς τα πίσω. Η οικογένεια, η μητρότητα, το σχολείο, χρησιμεύουν ως εργαλεία διαιώνισης αυτής της κατάστασης.
Μαρία Ηλιού: Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική

Εισαγωγικές επισημάνσεις

Η ανάπτυξη παρεμβατικών προγραμμάτων και η εφαρμογή καινοτόμων δράσεων για την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών και την προώθηση της ισότητας των φύλων προάγουν αποφασιστικά και διευρύνουν τη σχολική πράξη στις προοπτικές της. Λειτουργούν διαδραστικά ως μηχανισμός γνωστικής εμβάθυνσης και ενεργητικής αυτοσυνειδησίας. Προωθείται η αποκλίνουσα σκέψη, η οποία, καθώς είναι αλματώδης και ενορατική, ενισχύει την αναλογικότητα στην αντίληψη και τις συνθετικές δεξιότητες.

Ειδικότερα στην εκπαίδευση των ενηλίκων, η διδακτική πράξη βασίζεται στη βιωματική μάθηση, που υφίσταται και ως απόρροια εκμαθημένης εμπειρίας. Τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ) διαφοροποιούνται δραματικά, ως προς τις μαθησιακές προϋποθέσεις και τα μεταγνωστικά προσδοκώμενα, από τα συμ-

¹ Η εργασία αυτή υλοποιήθηκε με τη σύμπραξη των εκπαιδευόμενων του Α' κύκλου σπουδών στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας της Νάουσας κατά το σχολικό έτος 2006-07. Εντάσσεται στα πλαίσια του σχεδίου δράσης για την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών και την εφαρμογή παρεμβατικών προγραμμάτων με σκοπό την προώθηση της ισότητας των φύλων.

βατικά σχολεία. Η φιλοσοφία των ΣΔΕ προδιαγράφει ένα ευέλικτο πρόγραμμα. Η γνωσιοερευνητική διδασκαλία, η αυτορρυθμιζόμενη μάθηση και ο «καταιγισμός ιδεών» (brainstorming) ενεργοποιούνται ως οι πλέον πρόσφορες διδακτικές διαδικασίες. Η δυναμική αυτών των προγραμμάτων διδακτικής παρέμβασης εγγράφεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ενηλίκων και καθιστά δημιουργική την εμπλοκή τους στη μαθησιακή λειτουργία.

Στο παρόν σχέδιο δράσης επιχειρήθηκε να σκιαγραφηθεί η θέση της γυναίκας διαχρονικά μέσα από λογοτεχνικές καταγραφές και ιστορικές μαρτυρίες. Η απόπειρα προσέγγισης εστιάστηκε κατεξοχήν στη γυναικεία οπτική. Κλήθηκαν οι ίδιες οι γυναίκες –υπαρκτά πρόσωπα της ιστορίας, μυθικές ηρωίδες ή και πρωταγωνίστριες της λογοτεχνικής δημιουργίας και της λαϊκής φαντασίας– να μιλήσουν για τον εαυτό τους αλλά και για τις άλλες γυναίκες, να αποκαλύψουν τις υπαρκτές τους αγωνίες, να απογυμνωθούν συναισθηματικά, να καταθέσουν την αλήθεια τους. Αναζητήθηκε η προβολή της πραγματικότητας στη μυθοπλασία. Η διερεύνηση επικεντρώθηκε στις συναισθηματικές συγκρούσεις, στις ψυχικές μεταπτώσεις και στα ηθικά διλήμματα ως απότοκα στερεοτυπικών αντιλήψεων, παγιωμένης νοοτροπίας και αποκρυσταλλωμένης ιδεολογικής σήμανσης.

Τα κείμενα –ιδωμένα ως φορείς νοημάτων και ιδεολογικής αναφοράς– εξετάζονται και αυτόνομα αλλά και ως προς τον μεταξύ τους διάλογο (διακειμενική θεώρηση). Το υλικό διερεύνησης αντλήθηκε από λογοτεχνικά έργα με ομόλογη θεματική, ενώ ως μεθοδολογικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν η δομημένη συνέντευξη και το ερωτηματολόγιο. Συνειδητά επιλέχθηκε η παρέκκλιση από την αυστηρά φιλολογική προβληματική και το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην κοινωνική οπτική. Παράλληλα, η προσέγγιση ενισχύθηκε με την προβολή κινηματογραφικών ταινιών και με τη συζήτηση. Η ομάδα εργασίας συγκροτήθηκε από εκπαιδευμένους του Α΄ Κύκλου Σπουδών και συνολικά διατέθηκε επαρκής αριθμός διδακτικών ωρών για την επεξεργασία του θέματος.

Τα κείμενα που αξιοποιήθηκαν αποσπασματικά είναι τα ακόλουθα:

- Τα τρία ποιήματα της Σαφώς «Έρος, ος εν δρυσίν εμπέτων...», «Οι μεν ιππών στρότον...» και «Καθάνοισα δε κείση...»
- Η «Ιφιγένεια εν Αυλίδι» του Ευριπίδη (ιδίως η ρήση της Κλυταιμνήστρας, στίχοι 1146-1208)
- Η «Αλεξιάδα» της Άνας Κομνηνής (κυρίως οι εισαγωγικές παρατηρήσεις της ιστορικού)
- Η δημοτική παραλογή «Η μάνα η φόνισσα»
- «Η φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη
- «Η τιμή και το χρήμα» του Κωνσταντίνου Θεοτόκη
- «Στέλλα Βιολάντη» του Γρηγόριου Ξενόπουλου
- «Βασίλης Κάρολιτς Γιούγκερμαν» του Μιχάλη Καραγάτση
- Τα ποιήματα «Γιαλό-γιαλό» και «Ο πληθυντικός αριθμός» της Κικής Δημουλά

Εκτιμήσεις

- Το συναισθηματικό στοιχείο, θετικά ή αρνητικά φορτισμένο, είναι κυρίαρχο στο λόγο των γυναικών. Οι θυμοειδείς εκδηλώσεις διαχέονται. Κλιμακώνονται από την ήπια στοχαστική αναδίφηση (*Κική Δημουλά, «Γιαλό-γιαλό»*) έως την εκρηκτική υπερχείλιση (*αντίδραση της Άννας Κομνηνής εναντίον του αδελφού της, αυτοκράτορα Ιωάννη, μετά την έσχατη απόπειρά της για κατάκτηση της εξουσίας και την αποτυχημένη έκβαση του πραξικοπήματος*). Οι γυναίκες αγαπούν με πάθος και δραματική ένταση (*Ρήνη, Στέλλα Βιολάντη, Βούλα Παλιαδέλη*), αντιδρούν οργισμένα και επιθετικά (*Κλυταμνήστρα*), μηχανορραφούν (*Άννα Κομνηνή*), ανατρέπουν κατεστημένες νόρμες (*Σαπφώ*), φτάνοντας κάποτε στον παροξυσμό και την ανομία (*Φραγκογιαννού, μάνα η φόνισσα*). Η Σαπφώ με εξαιρετική ευκρίνεια διατείνεται ότι ο πόθος συνταράζει την ψυχή της και το ερωτικό δικαίωμα είναι συναρπαστικό σε όλες του τις εκδοχές. Κατανικά οποιαδήποτε άλλη προτεραιότητα ή επιλογή στη ζωή. Κατ' αντιστοιχία, και η Κική Δημουλά βιώνει την απουσία της ερωτικής πληρότητας που συνεπάγεται η απώλεια του αγαπημένου προσώπου, ως κορύφωση της συναισθηματικής ανασφάλειας (*«Ο πληθυντικός αριθμός»*). Οι αμυντικοί μηχανισμοί των γυναικών προβάλλονται ισχυροποιημένοι. Λειτουργούν ως οι κύριοι μοχλοί της επιβίωσής τους. Τα αισθήματα είναι διάχυτα και οι συμπεριφορές, ελεγχόμενες ή ανεξέλεγκτες, αντικατοπτρίζουν ψυχικές μεταπτώσεις. Η υπαρξιακή τους αγωνία εγγράφεται, κατά περίπτωση, σε διαφορετική ηθική σήμανση.

- Ο λόγος των γυναικών φέρει ακέραια ιδεολογικά γνωρίσματα. Ενίοτε εμμένει και σε ιδεοληπτικές σχηματοποιήσεις (πρβλ. *την άκαμπτη στάση της σιόρας Επιστήμης ή της Στέλλας Βιολάντη και την ηθικολογική τους «μετάφραση» ως προς την έννοια της κοινωνικής αξιοπρέπειας*). Το ταξικό κριτήριο είναι καθοριστικός παράγοντας οριοθέτησης. Η πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή ή η αριστοκράτισσα Σαπφώ μιλούν με παρρησία από θέση κοινωνικής ισχύος. Και οι δύο έχουν βαθιά πεποίθηση στην αξία του μορφωτικού αγαθού. Εκτιμούν τη διαχρονικότητα της υστεροφημίας. Μάλιστα, η Σαπφώ οικτίρει την άμουση και απαίδευτη γυναίκα, που θα φύγει άδοξα έχοντας διαγράψει μία ανούσια πορεία ζωής. Η εγκύκλια παιδεία τους ήταν αξιόλογη. Διακρίθηκαν για τις πνευματικές τους αναζητήσεις σε εποχές που οι δυνατότητες για εκπαίδευση των γυναικών ήταν σχεδόν απαγορευτικές. Υπό αυτή την οπτική εντοπίζονται αναλογίες με τις ποιήτριες Κόριννα, Ανύτη και Εικασία (Κασιανή), αλλά και με τη φιλόσοφο-μαθηματικό Υπατία.

Αντίθετα, οι άλλες γυναίκες υποτάσσονται στις συντεταγμένες ενός ταξικού καταναγκασμού. Οι ηθικές επιταγές μορφοποιούνται σύμφωνα και με το κοινωνικό τους απείκασμα. Στον «Γιούγκερμαν», π.χ., η Βούλα Παλιαδέλη ασφυκτιά μέσα στη μεμψιμοιρία του μικροαστισμού. Η οικογένειά της την πιέζει αφόρητα να συναινέσει σε έναν ανεπιθύμητο γάμο, με στόχο την οικονομική σωτηρία και την κοινωνική αναρρίχηση. Η Φραγκογιαννού στη «Φόνισσα» του Πα-

παδιαμάντη είναι εξαρχής το εξιλαστήριο θύμα του κοινωνικού της περιβάλλοντος. Εξαγριώνεται με τη θεσμοθετημένη αδικία της προίκας που κατατρώγει τις οικογένειες με τα «αδύναμα μέρη», τα κορίτσια. Αναθυμιάται το δικό της άθλιο παρελθόν, γνωρίζει ότι δεν υπάρχει ελπίδα απαγκίστρωσης και στο σημείο αυτό «ψηλώνει ο νους της» και οδηγείται στη νοσηρή διαστροφή της βρεφοκτονίας. Πιο συνειδητοποιημένη παρουσιάζεται η Ρήνη στην «Τιμή και το χρήμα» του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Καταπιεσμένη από μια δυστυχή όσο και αυταρχική μητέρα-θεματοφύλακα της κοινωνικής δεοντολογίας και προδομένη από μία σχέση αδιέξοδη οδηγείται αποφασιστικά σε ρήξη με το κατεστημένο. Επιλέγει να διαφυλάξει την τιμή της ανόθευτη από τον όποιο συμβιβασμό. Το τίμημα όμως είναι ακριβό. Μόνη και ανύπαντρη μητέρα, αλλά ελεύθερη πλέον, μια πραγματική αγωνίστρια της ζωής, θα αναζητήσει ένα νέο όσο και αβέβαιο μέλλον. Και όλα αυτά στην Κέρκυρα (και την Αθήνα) του 19^{ου} αιώνα! Ο πεζογράφος ασπάζεται τα σοσιαλιστικά ιδεώδη και εμφορείται από τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού. Πάντως, συνολικά οι γυναίκες δεν έχουν σαφή συνείδηση της ταξικής τους ταυτότητας.

- Στα περισσότερα από τα κείμενα που εξετάστηκαν η καταπίεση των γυναικών εξεικονίζεται ανάγλυφα. Η αντρική εξουσία παρουσιάζεται αυδωσύπητη, ενώ η στερεότυπη αντίληψη για τον κυριαρχικό ρόλο του αρσενικού αναπαράγεται. Οι ίδιες καθηλώνονται άβουλες και ανεύθυνες, υποταγμένες μοιρολατρικά στο πεπρωμένο τους. Ίσως η πιο τραγικά οδυνηρή είναι η περίπτωση της Κλυταιμνήστρας στην τραγωδία του Ευριπίδη. Ο γάμος της με τον Αγαμέμνονα υπήρξε βάνασος και θεμελιώθηκε πάνω στη βία και τον καταναγκασμό. Η ρήση της είναι αποκαλυπτική: ο Ατρείδης την παντρεύτηκε με ικεσία προς τον πατέρα της, αφού προηγουμένως σκότωσε τον πρώτο σύζυγό της, τον Τάνταλο, και το παιδί της. Συμβιβάστηκε με τη μοίρα της, σύρθηκε στο γάμο με έναν άνθρωπο μισητό και αποτρόπαιο, υπήρξε υποδειγματική σύζυγος και μητέρα. Τώρα συνειδητοποιεί ότι είναι το θύμα μιας φριχτής συμπαιγνίας, καθώς ο σύζυγός της έχει μεθοδεύσει τη θυσία της κόρης τους, της Ιφιγένειας. Η πλεκτάνη αποκαλύπτεται και η Κλυταιμνήστρα ξεσπά σε έναν καταγισμό δίκαιων αιτιάσεων. Ο τραγικός ποιητής απογυμνώνει ηθικά τον Αγαμέμνονα και τον γελοιοποιεί. Αποδεικνύεται η ανεργάτιστη φύση του, ο κίβδηλος συναισθηματισμός, ο αριβισμός και η αρχομανία του. Η ηρωίδα μεταβαίνει από την τυφλή υποταγή στην εξέγερση. Οι περισσότερες από τις γυναίκες στο λόγο τους είναι ειλικρινείς. Δεν μετέρχονται νόθα τεχνάσματα, για να επιβεβαιωθούν.

- Η Άννα Κομνηνή συνιστά αυτοτελώς μιαν άκρως ενδιαφέρουσα και διαφορετική περίπτωση. Η πορφυρογέννητη πριγκίπισσα, πρωτότοκη κόρη του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού και της Ειρήνης Δούκαινας, γεννήθηκε εμποτισμένη με την ιδέα του αυτοκρατορικού ιδεώδους. Εγκολπώθηκε την ύψιστη αξία της κληρονομικής διαδοχής. Η απογοήτευσή της ήταν τεράστια, όταν το τρίτο παιδί του Αλέξιου και της Ειρήνης γεννήθηκε αγόρι (ο μετέπειτα αυτοκρά-

τορας Ιωάννης Κομνηνός) και αυτοδίκαια εξασφάλισε το δικαίωμα της ανάρρησης στο θρόνο. Η Άννα επιχείρησε δύο φορές, με συνωμοτικές διεργασίες, να εκπαραθυρώσει τον αδελφό της. Στην τελευταία αποτυχημένη απόπειρα προσπάθησε να υφαρπάξει το θρόνο για τον σύζυγό της, τον αφοσιωμένο πλην νωθρό Νικηφόρο Βρυέννιο. Έλπιζε ότι μετατρέποντας τον Βρυέννιο σε υποχείριό της θα διασφάλιζε, ουσιαστικά για την ίδια, την πολυπόθητη εξουσία του κράτους. Η δολοπλοκία όμως αποκαλύφθηκε και τα σχέδιά της ματαιώθηκαν οριστικά. Η Άννα Κομνηνή –«η φίλαρχη γυναίκα, η αγέρωχη αυτή Γραικιά», όπως τη χαρακτηρίζει ο Καβάφης στο ομώνυμο ποίημά του– υπήρξε αθεράπευτα φιλόδοξη. Ο Ιωάννης δεν την θανάτωσε, ούτε καν την τιμώρησε. Της φέρθηκε με υποδειγματική μεγαλοψυχία. Ίσως πίσω από την επιείκειά του να ελάνθανε βαθιά περιφρόνηση. Πάντως, η Άννα –σύμφωνα με μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη Ακομινάτου–, όταν συνελήφθη, αντέδρασε απέναντι στον δειλό σύζυγό της κατά τρόπο πρωτοφανή. Το υβρεολόγιό της ήταν αιχμηρό. Ανάμεσα στα άλλα κατηγορήσε, εξοργισμένη, τη φύση που αδίστακτα της στέρησε την εξουσία, επειδή σε αυτήν έδωσε ως γεννητικό όργανο μία τρύπα, ενώ τον Βρυέννιο τον προίκισε με ένα μακρύ μόριο! Η παρατήρηση αυτή της Άννας είναι ένα έξοχο επιχείρημα της φροϋδικής ερμηνείας σχετικά με το «φθόνο του πέους» και το «σύμπλεγμα ευνουχισμού», που αισθάνεται μία γυναίκα εξαιτίας της σεξουαλικής στέρησης, δηλαδή της «φυσικής» υπεροχής του ανδρικού οργάνου. Αιώνες φалλοκρατίας με εύλογα τα κοινωνικά τους συμφραζόμενα διαμορφώνουν τον κυρίαρχο κώδικα ηθικής. Αποτραβηγμένη πλέον από τη δημόσια ζωή η Άννα Κομνηνή θα αφοσιωθεί στο σπουδαίο έργο της ζωής της, τη συγγραφή της «Αλεξιάδας». Με ευθυκρισία και πολιτικό αισθητήριο καταγράφει τη δράση και τους αγώνες του πατέρα της Αλέξιου για την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά το 12^ο αιώνα. Είναι η μοναδική γυναίκα ιστορικός στο μεσαιωνικό κόσμο. Το έργο της διέπεται από αναμφισβήτητα ιστορικά χαρίσματα και φιλολογικές αρετές. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η στάση της ιστορικού απέναντι στους «βάρβαρους» Νορμανδούς και τους δυτικούς Σταυροφόρους. Ως πορφυρογέννητη βυζαντινή αντιμετωπίζει υπεροπτικά τους ξένους –παρόλο που είναι εμφανής η ερωτική της προδιάθεση απέναντι στον ηγεμόνα των Νορμανδών Μποεμόν Ζισκάρ– και είναι αρκετά σκληρή στην όποια αποτίμηση της ετερότητας. Η γοητευτική αυτή γυναίκα με τον παράφορο ψυχισμό και τα ασίγαστα πάθη αποτελεί ενδιαφέρον πεδίο έρευνας για το σεξισμό και την κοινωνική ταυτότητα του φύλου.

- Τα κείμενα ασφαλώς διαλέγονται μεταξύ τους. Η μάνα η φόνισσα της δημοτικής παραλογής είναι μία Μήδεια σε διαφορετικό πεδίο αναφοράς αλλά με ομόλογη παθολογία. Η Φραγκογιαννού και η σίορα Επιστήμη είναι γυναίκες βαθιά δυστυχείς, επικεφαλής διαλυμένων οικογενειών, ρεαλίστριες και δυναμικές. Η Ρήνη, η Στέλλα Βιολάντη και η Βούλα Παλιαδέλη ερωτεύονται αγνά και υπέροχα, με το πάθος της νεανικής ορμής. Οι συγγραφείς φωτίζουν τα κίνητρα των προσώπων δίνοντας έμφαση στο ηθικό υπόβαθρο και την κοινωνική διά-

σταση των ρόλων. Η ζωή είναι πρωτευόντως βίωμα, ακριβό και ανεπανάληπτο. Οι ποικίλες εκφάνσεις της αποκτούν ξεχωριστή βαρύτητα και εγείρουν εναλλακτικές εκδοχές ερμηνείας. Εντούτοις αποκαλύπτουν αλήθειες πανανθρώπινες και οικουμενικές. Μάλλον, μέσα από το λόγο των γυναικών διατρανώνεται η καθολικότητα. Τελικά, κανείς δε φεύγει (δεν μπορεί; δε θέλει; δεν ξέρει πώς;) από τις επιταγές του είναι του. Οι σίχοι της Κικής Δημουλά είναι καταλύτες: «*Δαπανηρή ιδέα ο βίος! Ναυλώνεις έναν κόσμο για να κάνεις το γύρο μιας βάρκας...*»

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε σχηματικά τα καίρια γνωρίσματα της γυναικείας οπτικής:

- *Σαπφώ*: λυρικός λόγος υψηλής ποιότητας, αριστοκρατική αντίληψη, πνευματική ανεξαρτησία, κριτική διάθεση και παρρησία, εκλεπτυσμένος αισθησιασμός·
- Η *Κλυταμνήστρα* στην «*Ιφιγένεια εν Αυλίδι*»: τραγική απελπισία, μετάβαση από την υποταγή στην εξέγερση, ηθική απογύμνωση του ανδρικού εξουσιαστικού προτύπου·
- *Άννα η Κομνηνή*: ατέρμονη φιλοδοξία, παράφορος ψυχισμός, πολιτικό ένστικτο και ιστορική ευθυκρισία, αξιολογή μόρφωση, στερεοτυπική θεώρηση της ετερότητας, σεξισμός·
- Η *μάνα η φόνισσα*: ηθικός εκφυλισμός, φαυλότητα·
- Η «*Φόνισσα*» *Φραγκογιαννού* του Παπαδιαμάντη: σωρευμένη οργή, νοσηρή εμμονή, φαναλισμός, ψυχική παθογένεια με κοινωνικά συμφραζόμενα·
- Η *Επιστήμη* (1) και η κόρη *Ρήνη* (2) στην «*Τιμή και το χρήμα*» του Κωνσταντίνου Θεοτόκη: (1) συμβιβασμένος ρεαλισμός, δυναμισμός, ετεροβαρής οικογενειακή σχέση· και (2) αξιοπρέπεια, υπευθυνότητα, συνείδηση ταξικής ταυτότητας και κοινωνικού φύλου·
- «*Στέλλα Βιολάντη*» του Γρηγόριου Ξενόπουλου: ηθικές αξίες, νεανικό πάθος, αστική νοοτροπία, αντίσταση στην πατρική εξουσία·
- *Βούλα Παλιαδέλη* στον «*Γιούγκερμαν*» του Μιχάλη Καραγάτση: καταρράκωση της γυναικείας οντότητας απέναντι στον αντρικό σοβινισμό (πατέρα, αδελφός, μνηστήρας), η γυναίκα υποκείμενο του μικροαστισμού και αντικείμενο συναλλαγής·
- *Κική Δημουλά*: το γυναικείο κοσμοείδωλο μέσα στην (ή πάνω και πέρα από την) έγερση των καθημερινών πραγμάτων, η αναγνωσιμότητα του κόσμου με βηματισμό ανάπρηο, η λεκτική ανακολουθία και η στοχαστική ακεραιότητα.

Βιβλιογραφία

Εκτός από τις ιδιαίτερα κατατοπιστικές σημειώσεις που εμπειριέχονταν στο Φάκελο του Προγράμματος Ισότητας, ως βιβλιογραφικός οδηγός χρησίμευσαν και τα ακόλουθα έργα και μελέτες:

Ηλιού, Μαρία (1984), *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική. Κατανομή εκπαιδευτικών ευκαιριών, Εκπαιδευτικές πραγματικότητες, Κοινωνική δυναμική και ισότητα των φύλων*, Πορεία, Αθήνα.

Μαρκόπουλος, Θανάσης (2002), «Κική Δημουλά. Η έγερση των καθημερινών πραγμάτων», *Φιλολογική*, τεύχος 83.

Μίντσης, Γεώργιος (1996), «Το “ερωτικό” στοιχείο στην “Αλεξιάδα” της Άννας Κομνηνής», *Βυζαντικά*, τόμος 16.

Παγανός, Γιώργος (1983), *Η νεοελληνική πεζογραφία*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη.

Σκιαδάς, Αριστόξενος (2000), *Αρχαϊκός λυρισμός*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Χούγκερ, Χέρμπερτ (1994), *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

